

Aleksandra WARDZYŃSKA

Uniwersytet Warszawski

Wydział Geografii i Studiów Regionalnych

e-mail: ak.wardzynsk@student.uw.edu.pl

Prace i Studia Geograficzne

ISSN: 0208–4589; ISSN (*online*): 2543–7313

2024, t. 69.3, s. 85–100

DOI: 10.48128/pisg-2024-69.3-05

LUDZIE, JĘZYK I PRZESTRZEŃ – CO MÓWI NAM KRAJOBRAZ MULTILINGWISTYCZNY KUALA LUMPUR O MNIEJSZOŚCI CHIŃSKIEJ W MALEZJI

**People, Language, and Space – What Does the Multilingual Landscape of Kuala Lumpur
Tell Us About the Chinese Minority in Malaysia?**

Abstract: The aim of this paper is to present the traces of the Chinese minority and their language in the urban space of Kuala Lumpur, based on a field survey of the multilingual landscape conducted in the capital of Malaysia in March 2023. The presented results prove the dominance of English over both Chinese and Malay in the urban space, which is a testament to Malaysia's colonial heritage and contemporary globalization processes. On the other hand, the presence of the Chinese language, not only in Chinatown but in each of the surveyed streets outside the district, is evidence of the still vibrant need to preserve and display this element of Chinese culture in the city's public spaces. However, considering current regulations and monolingual state policy, the future of the Chinese minority in Malaysia is in question.

Wpłynęło: 18.03.2024

Zaakceptowano: 08.08.2024

Zalecany sposób cytowania / Cite as: Wardzyńska A., 2024, Ludzie, język i przestrzeń – co mówi nam krajobraz multilingwistyczny Kuala Lumpur o mniejszości chińskiej w Malezji, *Prace i Studia Geograficzne*, 69.3, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 85–100, DOI: 10.48128/pisg-2024-69.3-05.

© Copyright by Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego & Autorzy

Artykuł opublikowany przez SCIENDO
i objęty licencją Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

Key words: linguistic landscape, Kuala Lumpur, Chinese minority, Malaysia

WPROWADZENIE

Krajobraz językowy miast jest od ponad 40 lat obiektem zainteresowania badaczy z różnych środowisk i dyscyplin, w tym lingwistyki stosowanej, ekonomii, socjologii czy geografii (Gorter 2013). Samo pojęcie *linguistic landscape*, powszechnie funkcjonujące w literaturze anglojęzycznej, a pierwszy raz użyte zostało przez R. Landry'ego i R.Y. Bourhisa w 1997 r. Opracowana przez nich wówczas definicja, według której „krajobraz językowy odnosi się do widoczności i znaczenia języków na znakach publicznych i komercyjnych na danym terytorium lub w danym regio-

nie”¹ (Landry, Bourhis 1997, s. 23), do dzisiaj traktowana jest w pracach naukowych, między innymi w książce P. Backhausa (2007), jako pionierska. Nie można też pominąć osiągnięć D. Gortera (2013, 2018), który do wymiaru przestrzenno-językowego tego zagadnienia dodał wymiar społeczno-polityczny, cieszący się coraz większym zainteresowaniem wśród współczesnych badaczy. W swoim artykule D. Gorter (2013) opisuje ogólne wnioski dotyczące tego pojęcia, skupiając się na zaletach badania krajobrazu językowego jako tego, który stanowi zwierciadło struktury społecznej użytkowników danej przestrzeni. Podkreśla również, że „znaczenie napisów w przestrzeni publicznej możemy jedynie interpretować biorąc pod uwagę ich umiejscowienie w społecznym i kulturowym kontekście” (Gorter 2013, s. 194). Krajobraz lingwistyczny można zatem określić jako obszar, na którym wybór języka spośród tych spierających się ze sobą w pejzażu miasta jest jednocześnie oznaką jego dominacji w przestrzeni (Gorter 2013).

Kuala Lumpur, zamieszkiwane przez co najmniej trzy znaczące grupy narodowościowe lub etniczne, stanowi interesujące studium do przeprowadzenia tego badania z zakresu ww. krajobrazu językowego. Przekonują o tym S. Manan i in. (2015) oraz X. Wang i D. Xu (2018) dokonując wnikliwej analizy krajobrazu językowego stolicy Malezji oraz odnosząc otrzymane wyniki do rzeczywistej roli poszczególnych grup w społeczeństwie, w tym przypadku Malajów, Chińczyków i Indusów. Mimo że ich ostatnie badanie przeprowadzone zostało stosunkowo niedawno, pod koniec 2022 r. doszło do znacznych zmian w rządzie, dotychczas dążącym do malaizacji i islamizacji państwa. Przekłada się to na niezwykle dynamiczną sytuację mniejszości chińskiej w kraju, zarówno pod względem politycznym, jak i społecznym, a co za tym idzie także ciągłą zmianę krajobrazu lingwistycznego miasta. Jego ponowne zbadanie przez autorkę w marcu 2023 r. jest świeżym spojrzeniem na relacje współistniejących w przestrzeni Kuala Lumpur grup, a wyniki niekoniecznie będą pokrywać się z wynikami jakie otrzymali Wang i Xu (2018).

Jednym z głównych celów tego opracowania jest zatem przedstawienie krajobrazu multilingwistycznego Kuala Lumpur, czyli rozkładu przestrzennego języków funkcjonujących w tkance miejskiej na podstawie przeprowadzonych w marcu 2023 r. badań terenowych. Geograficzne podejście daje jednak możliwość odpowiedzenia na nadrzędne pytanie, zahaczające o różne dyscypliny naukowe: co krajobraz multilingwistyczny Kuala Lumpur mówi nam o roli mniejszości chińskiej w bogatym etnicznie i narodowościowo społeczeństwie stolicy Malezji? Pojawia się także szereg następnych pytań, między innymi o rolę innych języków pojawiających się w przestrzeni miasta, a także grup społecznych z nimi związanych. Czy są obszary wyróżniające się na tle innych pod względem zróżnicowania, lub wręcz przeciwnie jednorodności językowej i jeśli tak, z czego to wynika? Które polityczno-społeczne aspekty życia codziennego są odzwierciedlane w krajobrazie językowym Kuala Lumpur? Aby poprawnie interpretować przekazywane w kolejnych częściach artykułu informacje i odpowiedzieć na powyższe pytania, należy przede wszystkim przyjrzeć się przyjętym definicjom oraz założeniom.

Pierwsza kwestia dotyczy pojęcia krajobrazu językowego, które odnosi się do znaków w każdej przestrzeni publicznej, niezależnie od liczby języków w niej występujących. Krajobraz multilingwistyczny jest jego szczególnym przypadkiem. Mianowicie można dla niego wyznaczyć co najmniej dwa, a z reguły nawet więcej języków pojawiających się w danej przestrzeni równoległe, towarzyszących różnym grupom narodowościowym lub etnicznym. Ich relacje często odzwierciedlane są w polityce językowej kraju (Wang, Xu 2018). Co więcej, Gorter (2013) sugeruje, że gdyby nie fakt zaakceptowania już przez dotychczasowych badaczy terminu krajobrazu językowego, lepiej byłoby go zastąpić multilingwistycznym krajobrazem miejskim (*multilingual cityscape*). Jako argument podaje zainteresowanie badaczy ośrodkami miejskimi, gdzie w formie pisanej widoczne są zazwyczaj co najmniej dwa języki (Gorter 2013). Niestety, jak dotąd krajobraz multilingwistycz-

¹ Tłumaczenie własne z oryginału: „Linguistic landscape refers to the visibility and salience of languages on public and commercial signs in a given territory or region”.

ny, jako przedmiot badań niemalże nie pojawia się w polskiej literaturze, co zapewne wynika z niewielkiego zróżnicowania etnicznego większości miast Polski, zwłaszcza w porównaniu z metropoliami Azji, Ameryki czy nawet Europy Zachodniej. Są oczywiście wyjątki, często dotyczące obszarów pogranicza, o których w swojej pracy napisał S. Łodziński (2019), uwzględniając także wspomniane wcześniej definicje krajobrazu językowego R. Landry'ego i R.Y. Bourhisa oraz D. Gortera. Termin krajobraz multilingwistyczny może być używany zamiennie z terminem krajobraz wielojęzyczny, jednak w tytule opracowania zdecydowano się na zastosowanie tego pierwszego, ze względu na powszechne jego użycie w przeważającej literaturze anglojęzycznej obejmującej tę tematykę. Biorąc pod uwagę te oraz podane na samym wstępie informacje, przyjęta na potrzeby badania definicja jest zatem tą wypracowaną przez Landry'ego i Bourhisa (1997) wzbogaconą o znaczenie roli społeczno-politycznej, jaką odgrywa język w przestrzeni publicznej dla różnych grup mieszkańców.

Krajobraz językowy Kuala Lumpur stanowi mozaikę głównie trzech języków – malajskiego (oficjalnego języka urzędowego w królestwie), angielskiego i chińskiego oraz co najmniej trzech alfabetów. Zarówno język malajski, jak i angielski zapisywane są alfabetem łacińskim, jednak malajski może także występować w piśmie jawi, czyli jednym z wariantów alfabetu arabskiego. Pismo jawi funkcjonowało na Półwyspie Malajskim i na Borneo przed przybyciem tu Europejczyków, jako codzienna forma zapisu języka malajskiego, przywieziona przez arabskich kupców i towarzysząca islamizacji obszaru dzisiejszej Malezji. Mimo obecnie używanego alfabetu łacińskiego, napisy malajskie w jawi wciąż widoczne są w krajobrazie językowym Kuala Lumpur (Coluzzi 2022). W przypadku języka chińskiego, zdecydowana większość napisów w przestrzeni miasta zapisywana jest w chińskim systemie znaków uproszczonych, rzadko alfabetem łacińskim².

Na wstępie warto też wspomnieć, że poprawna interpretacja rezultatów badania terenowego krajobrazu multilingwistycznego, jest możliwa jedynie po analizie regulacji prawnych związanych z zasadami użytkowania języka urzędowego oraz języków mniejszości w przestrzeni Kuala Lumpur, które nie zawsze idą w parze z praktyką ich stosowania. Według konstytucji z 1957 r., malajski jest językiem narodowym Malezji. Oprócz tego, w 1967 r. podpisano w kraju Ustawę o Języku (*Akta Bahasa Kebangsaan 1963/67*), w której malajski otrzymał status jedyne go języka urzędowego. Nie zmienia to jednak faktu, że nauka i posługiwanie się na co dzień językami mniejszości jest dozwolone. Ministerstwo Edukacji jest odpowiedzialne za standaryzację chińskiego i tamilskiego w szkołach, natomiast poza placówkami edukacyjnymi czyni to np. Rada Standaryzacji Języka Chińskiego w Malezji, która promuje dialekt mandaryński w kraju (Wang, Xu 2018). Szczególnie istotna z punktu widzenia krajobrazu językowego jest polityka wypracowana przez Urząd Miasta Kuala Lumpur oraz Radę Miejską Petaling Jaya³, według której „(1) język urzędowy jest używany we wszystkich reklamach, zarówno samodzielnie, jak i razem z innym językiem; (2) jeśli język urzędowy jest używany z innym językiem w reklamie, słowa w języku urzędowym powinny być: (a) o 30% większe niż w innym języku pod względem wymiarów; (b) umieszczone w widocznym miejscu i (c) poprawne gramatycznie; (3) każda osoba, która nie stosuje się do paragrafów 1 lub 2 jest winna popełnienia przestępstwa i w przypadku skazania podlega karze grzywny nieprzekraczającej 2000 ringgitów (ok. 1900 zł) lub karze pozbawienia wolności nieprzekraczającej jednego r. lub obu tym karom” (Manan i in. 2015, s. 35). Mniejszości etniczne lub narodowe, a zwłaszcza Chińczycy, jako druga najliczniejsza grupa w Malezji po samych Malajach, nie zawsze stosują się do powyższych przepisów, co S. Manan i in. (2015) oraz X. Wang i D. Xu (2018) udowodnili w swoich badaniach nad krajobrazem multilingwistycznym Kuala Lumpur i co potwierdza się także w opracowaniu, którego szczegóły opisano w kolejnych częściach.

² Transkrypcja standardowego mandaryńskiego na alfabet łaciński to *Hanyu Pinyin* (Wang, Xu 2018).

³ Petaling Jaya – miasto w Malezji sąsiadujące z Kuala Lumpur.

METODYKA BADANIA

W ramach badania terenowego krajobrazu multilingwistycznego Kuala Lumpur przeprowadzonego w marcu 2023 r. zebrano dane dotyczące występowania różnych języków umieszczonych w formie pisemnej na budynkach i znakach wzdłuż fragmentów dziesięciu ulic w mieście. Na pierwszym etapie podjęto kroki służące organizacji badania terenowego – był to m.in. wybór konkretnych ulic, którego dokonano na podstawie wcześniejszego rozpoznania miasta przy pomocy programu OpenStreetMap. Na miejscu wybór ten uległ niewielkim zmianom ze względu na trudności w dotarciu. Cztery z ulic (Jalan Petaling, Jalan Tun H S Lee, Jalan Hang Lekir, Lebuhraya Pudu) znajdują się w Chinatown lub na jego obrzeżach, a pozostałe sześć (Jalan Sultan Abdul Samad, Jalan Gading, Changkat Bukit Bintang, Jalan Haji Taib, Jalan Pahang Barat, Jalan Datuk Haji Eusoff) w innych częściach miasta, tj. Brickfields, Bukit Bintang, Chow Kit oraz Titiwangsa. Pod uwagę wzięto jedynie fragmenty badanych ulic (zazwyczaj w pierzejach między dwoma skrzyżowaniami), ze względu na ograniczony czas badania. Wybrano ulice zarówno w obszarach turystycznych, jak i typowo mieszkalno-handlowych, które różnią się od siebie pod względem zabudowy, oferty usług oraz profilu narodowościowego mieszkańców.

Kolejnymi krokami było ustalenie formy zapisu zbieranych danych, a następnie przeprowadzenie samego badania w terenie. W przeciwieństwie do wcześniejszych badań, które prowadzili między innymi S. Manan i inni (2015) oraz X. Wang i D. Xu (2018) w Kuala Lumpur, P. Backhaus (2007) w Tokio czy M. L. Lai (2013) w Hong Kongu, gdzie każdy znak stanowił oddzielny element, w opisanym tutaj badaniu każdemu budynkowi lub w wielu przypadkach poszczególnym lokalom, przypisano jedną z 8 kategorii, która odpowiadała wszystkim widocznym na froncie obiektu językom. Kategorie te opierały się na 3 językach najczęściej występujących w przestrzeni publicznej Kuala Lumpur, czyli na malajskim, angielskim i chińskim. Były to zarówno kategorie z jednym językiem – *malajski*, *angielski*, *chiński*, jak i ich kombinacje – *malajski+angielski*, *malajski+chiński*, *chiński+angielski*, *malajski+chiński+angielski*. Występowała również kategoria *brak napisów*. W niektórych sytuacjach dodano także informację o innym dodatkowym języku lub alfabecie (ryc. 3 i ryc. 5). Oprócz tego dla każdego obiektu określono funkcję jaką pełni w mieście (ryc. 3 i ryc. 5). W efekcie utworzone zostały schematy przestrzenno-funkcjonalne poszczególnych ulic, do których w międzyczasie gromadzono także dokumentację fotograficzną.

Ostatnim etapem badania była część analityczno-podsumowująca. Należy do niej zaliczyć opracowanie komputerowe narysowanych ręcznie schematów, w tym generalizację poszczególnych informacji czy dołączenie do nich wybranych zdjęć, a następnie ich pogłębioną analizę. Głównym obiektem zainteresowania była tu sytuacja mniejszości chińskiej, w związku z czym ulice znajdujące się w obszarze Chinatown oraz te poza jego granicami poddano odrębnej analizie. To pozwoliło na porównanie tych dwóch zbiorów ulic, a w rezultacie także na wyciągnięcie dokładniejszych wniosków co do ogólnego zarysu krajobrazu multilingwistycznego Kuala Lumpur i roli wybranych grup mieszkańców w społeczeństwie miasta, a nawet całej Malezji.

MNIEJSZOŚĆ CHIŃSKA W MALEZJI

Koncepcji krajobrazu multilingwistycznego konkretnego obszaru nie sposób zrozumieć bez uprzedniej analizy występujących tam społeczności oraz ich relacji na przestrzeni lat. W kontekście Kuala Lumpur chodzi głównie o wspomnianych wcześniej Malajów i Chińczyków. W tym miejscu warto postawić pytanie o źródła migracji mniejszości chińskiej do Malezji i o jej rolę w zróżnicowanym etnicznie i narodowościowo społeczeństwie kraju. Jak polityka wewnętrzna Malezji wpływa na codzienne funkcjonowanie przeciętnego Chińczyka i czy ma to swoje odzwierciedlenie w przestrzeni miejskiej?

Pierwsi emigranci z Chin pojawili się na Malajach w XVIII w., głównie z pobudek handlowych (Trojnar 2011) i zasiedlili obszary Malakki i Penangu (Tomala 1987), gdzie do dzisiaj stanowią spory odsetek mieszkańców. Następną falą przybyła w XIX w. za sprawą kolonizujących Malesję Brytyjczyków (Tomala 1987), którzy sprowadzali Chińczyków do pracy i zatrudniali w przemyśle oraz usługach (Noor 2009). W ten sposób mniejszość ta budowała swoją dominację gospodarczą nad pracującymi głównie w sektorze rolnictwa Malajami, a kolonizatorzy aż do uzyskania niepodległości przez Malesję w 1957 r. nie dopuszczali do zaburzenia tego podziału (Noor 2009). Jednak po II wojnie światowej, imigracja Chińczyków niemal całkowicie ustała (Tomala 1987), co w dużym stopniu spowodowane było tworzącymi się napięciami pomiędzy przybywającymi a społecznością lokalną. Oprócz narastającej niekorzystnej opinii Malajów o mniejszości jako wpływowej i bogatszej grupie, Chińczycy zaczęli być postrzegani jako sprzymierzeńcy lokalnych komunistów, zwłaszcza po powstaniu Chińskiej Republiki Ludowej w 1949 r. (Gliniak 2016). Od tamtej pory udział mniejszości chińskiej w ogólnym społeczeństwie Malesji wciąż maleje. W 1970 r. Chińczycy stanowili 34% mieszkańców kraju, w 2000 r. 26%, natomiast obecnie jest to już tylko 22%⁴. Nie zmienia to faktu, że Malesja znajduje się na trzecim miejscu na świecie pod względem wielkości diaspory chińskiej, zaraz po Indonezji i Tajlandii (Gliniak 2015). Zamieszkują oni głównie ośrodki miejskie w lepiej rozwiniętych stanach zachodniego wybrzeża Półwyspu Malajskiego (Maryański 1984). Jednostki administracyjne, w których mniejszość chińska stanowi najwyższy odsetek to Penang (Pulau Pinang)⁵ (44,9%) oraz Terytorium Federalne Kuala Lumpur (41,6%)⁶ (ryc. 1). Warto też wspomnieć, że przynajmniej do r. 1987, w takich miastach jak Kuala Lumpur, Malakka i Georgetown, Chińczycy tworzyli większość (Tomala 1987). Ich aktualnie niższy odsetek to między innymi rezultat wzrostu udziału Malajów w populacji Malesji, spowodowanego jednym z największych wśród wszystkich grup etnicznych kraju wskaźnikiem dzietności (Gliniak 2016).

W 1957 r., w wyniku negocjacji z Brytyjczykami, Malajowie ostatecznie utworzyli państwo jako dominująca nacja, między innymi zachowując zwierzchnictwo sułtanów, język malajski jako język oficjalny oraz islam jako religię narodową. Imigranci tymczasem oprócz zagwarantowanego obywatelstwa zachowywali prawo do wyznawania i praktykowania własnej religii, kultury i języka (Halim 2000). W konstytucji zostały zawarte zapisy z jednej strony gwarantujące Chińczykom (i innym mniejszościom) równouprawnienie pod względem obywatelstwa lub pozwalające na utrzymanie gospodarczej przewagi, z drugiej strony zakrawające na jawną dyskryminację. Najbardziej ewidentnym przykładem jest tu artykuł 153, w którym Malajom została przyznana „specjalna pozycja” w państwie, dotycząca między innymi pierwszeństwa na stanowiskach służby publicznej czy edukacji⁷.

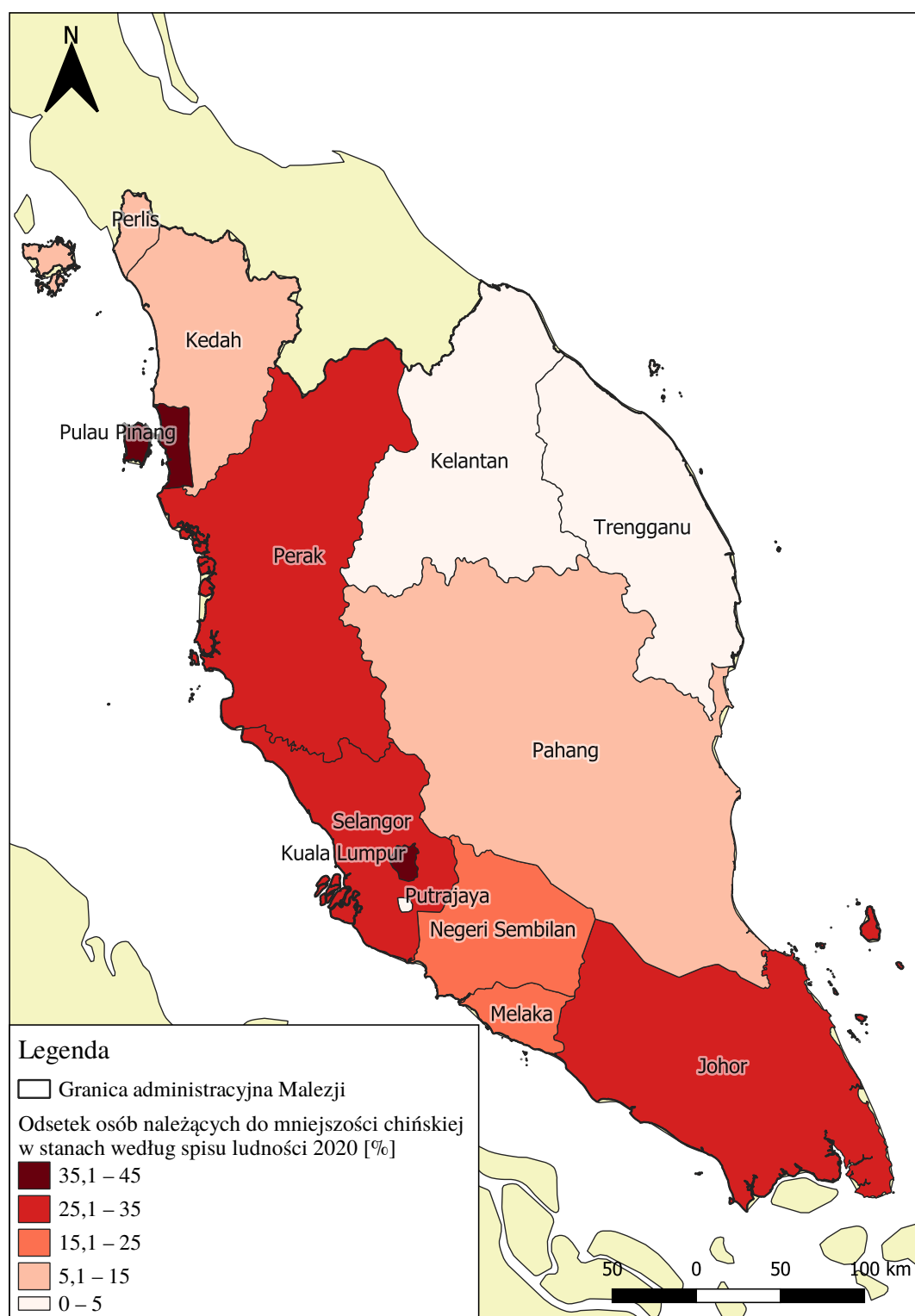
W 1963 r. do Federacji Malajów dołączył Singapur w 70% zamieszkanym przez Chińczyków, którzy nie byli obojętni wobec obowiązujących przepisów (Chin 2022). Próba wprowadzenia polityki traktującej równo wszystkich obywateli Malesji zakończyła się zamieszkami i ostatecznie odłączeniem Singapuru już w 1965 r. (Gliniak 2016), a w konsekwencji także zaostrzeniem konfliktu między mniejszością chińską a Malajami (Noor 2009). Kluczowym momentem w historii niepodległej Ma-

⁴ Department of Statistics Malaysia: https://www.dosm.gov.my/v1/index.php?r=column/cthemeByCat&cat=430&bul_id=VndFcmkvVTZoVTNYOTN2MzRtNy9zQT09&menu_id=L0pheU43NWJwRWVSZklWdzQ4TlhUUT09 [dostęp: 02.04.2023].

⁵ Do 1876 r. wyspa Penang była niemal całkowicie niezamieszкана, dopiero od momentu założenia miasta Georgetown, Brytyjczycy z nadzieją na sukces ekonomiczny nowego portu zachęcali przedsiębiorczych Chińczyków do osiedlania się na tym terenie (Hallgren 1986). Dzisiaj Penang to jedyny stan Malesji, w którym mniejszość chińska stanowi większy odsetek mieszkańców niż Malajowie.

⁶ Department of Statistics Malaysia: <https://newss.statistics.gov.my/newss-portalx/ep/epProductFreeDownloadSearch.seam#> [dostęp: 06.04.2023].

⁷ Laws of Malaysia Federal Constitution: https://www.jac.gov.my/spk/images/stories/10_akta/perlembagaan_persekutuan/federal_constitution.pdf [dostęp: 06.04.2023].

Ryc. 1. Udział mniejszości chińskiej w społeczeństwie Malezji Zachodniej (Półwyspu Malajskiego) w 2020 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Department of Statistics Malaysia.

Fig. 1. Percentage of the Chinese minority in the population of West Malaysia (Peninsular Malaysia) in 2020

Source: own elaboration based on the Department of Statistics Malaysia.

leżni były wybory w 1969 r., w których wygrała rządząca dotychczas partia UMNO, jednak opozycja, w tym głównie malezyjscy intelektualiści i politycy chińskiego lub induskiego pochodzenia, zdobyła większość głosów w pojedynczych zgromadzeniach stanowych. Jako symbol częściowego zwycięstwa i nadziei na koniec dyskryminujących rządów, zwolennicy opozycji świętowali na ulicach Kuala Lumpur (Jelonek, Trojnar 2009). Nie obyło się bez kontrdemonstracji ze strony wyborców partii UMNO, w następstwie której doszło do krwawych walk między dwoma obozami (Noor 2009). Wydarzenia te umocniły jedynie pozycję rządzących, czego wyrazem było wprowadzenie w 1971 r. Nowej Polityki Gospodarczej (*New Economic Policy*, NEP) (Heng 1997). Podstawową ideą tego przedsięwzięcia była niwelacja różnic dochodowych wszystkich grup etnicznych w państwie poprzez zwiększenie udziału Malajów w gospodarce kraju oraz pozbycie się przypisywanego im stereotypu biednego i wiejskiego społeczeństwa (Fessen, Kubitscheck 1984). W rzeczywistości zwiększyła ona istniejący już zakres przywilejów dla Malajów narażając przy tym mniejszości, szczególnie Chińczyków, na wzmożoną dyskryminację (Chin 2022). Polityka ta była prowadzona pod różnymi nazwami praktycznie do końca 2022 r., kiedy Anwar Ibrahim został premierem Malezji reprezentując koalicję wieloetnicznych partii⁸. W momencie przeprowadzania badania krajobrazu multilingwistycznego Kuala Lumpur sprawował on urząd zaledwie 4 miesiące, w związku z czym zgromadzona literatura nie obejmowała zmian w polityce państwa.

Niewątpliwie polityka wpływa na codzienne funkcjonowanie mieszkańców Malezji, między innymi dotyczące ich życia religijnego czy możliwości pobierania edukacji w kraju. Zagwarantowana mniejszościom wolność w zakresie wyznawanej wiary siłą rzeczy kolidowała z dotychczasową islamizacją kraju. W wielu sytuacjach jednak głównym motywem mowy nienawiści w stosunku do buddystów lub chrześcijan jest ich chińskie pochodzenie (Chin 2022), kluczowe nawet w przypadku ich przejścia na islam (Aminnuddin 2020). Malezja jest natomiast jedynym poza Chinami państwem, gdzie można korzystać z w pełni chińskiego systemu edukacji. Mimo takiej możliwości dzieci Chińczyków często są posyłane do szkół malajskich w celu nauki języka i tym samym utorowania sobie drogi do pracy w sektorze publicznym. Malajowie z kolei, chcąc zapewnić dzieciom sukces w zdominowanym przez Chińczyków biznesie, umieszczają swoje dzieci w chińskich szkołach (Xia, Yang, Lee 2018).

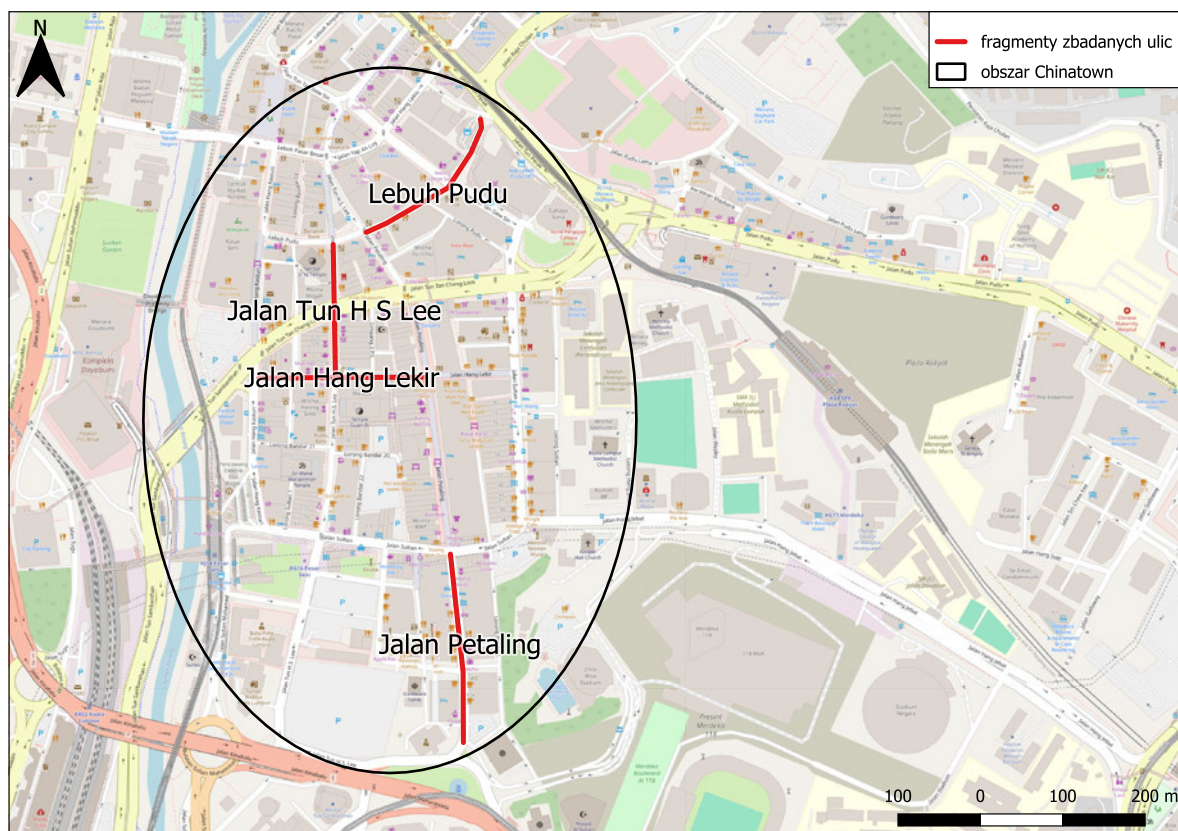
Obserwacja Kuala Lumpur jako stolicy Malezji pozwala zbadać rzeczywiste relacje Malajów z Chińczykami oraz ich codzienne funkcjonowanie we wspólnej przestrzeni. Miasto zostało założone w XIX w. przez chińskich kupców w konsekwencji odkrycia złóż cyny na Półwyspie Malajskim. Brytyjczycy z czasem przenieśli tam siedzibę administracji oraz stolicę stanu Selangor, czego skutkiem był napływ różnych mniejszości etnicznych i narodowych do miasta. Osiedlali się oni w wyznaczonych dzielnicach, stąd dzisiejsze Chinatown czy Little India na planie Kuala Lumpur. Porządek ten zaburzony został po 1945 r., kiedy Brytyjczycy w ramach zwalczania komunistycznej partyzantki w interiorze przenosili wspierających ją materialnie imigrantów na obrzeża miasta, a czasami także do samego centrum (Chee 1991). Chińczycy w 1957 r. stanowili aż 62% mieszkańców Kuala Lumpur (Sendut 1965). Do 2020 r. ich odsetek spadł do 41,6%, a Malajów wzrósł do 47,7%⁹. Znając ogólny zarys historii mniejszości chińskiej w Malezji nie powinien dziwić fakt, że tak znaczny ich udział wśród ludności stolicy kłóci się z ideą „Malezji dla Malajów” dotychczas reprezentowaną przez rząd. Czy ma to przełożenie na wizerunek kraju na arenie międzynarodowej? Czy przedstawiony powyżej kontekst polityczno-społeczny ma swoje odzwierciedlenie w przestrzeni miejskiej stolicy? Podejście geograficzne, a zatem zbadanie krajobrazu multilingwistycznego Kuala Lumpur, może stanowić najbardziej adekwatny sposób na przeanalizowanie relacji współwystępujących grup społecznych miasta.

⁸ <https://www.aljazeera.com/news/2023/6/9/malaysia-will-not-survive-if-it-does-not-change-anwar-ibrahim> [dostęp: 02.01.2024].

⁹ Department of Statistics Malaysia: *State Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur*. <https://newss.statistics.gov.my/newss-portalx/ep/epProductFreeDownloadSearch.seam#> [dostęp: 10.04.2023].

KRAJOBRAZ MULTILINGWISTYCZNY CHINATOWN

Spośród ośmiu kategorii języków, dla wszystkich czterech ulic w Chinatown (Jalan Petaling, Jalan Tun H S Lee, Jalan Hang Lekir, Lebuhr Pudu) (ryc. 2) najczęstszą występującą jest kategoria *malajski+chiński+angielski*, pojawiająca się na 30,6% obiektów. Drugą jest kategoria *malajski+angielski*, do której zaliczono 27,8% lokali. Kategorie *malajski+chiński*, *chiński+angielski* i *angielski* stanowią odpowiednio 12,0%, 9,3% i 7,4%. Zarówno kategoria *malajski*, jak i *brak napisów* pojawiają się na jedynie 5,6%, a *chiński* tylko na 1,9% obiektów. Wynika z tego, że na ulicach Chinatown język chiński występuje łącznie na 53,7% zbadanych lokali, malajski na 75,9%, a angielski na 75,0%. Warto jednak zauważyć, że ulica Lebuhr Pudu znajdująca się już na obrzeżach dzielnicy chińskiej nieco różni się od pozostałych trzech. Język chiński pojawia się tutaj zaledwie na 1/4 obiektów (w pozostałych przypadkach jest to co najmniej połowa), a zdecydowaną większość stanowi kategoria *malajski+angielski*. Co ciekawe, Lebuhr Pudu jest jedyną ze wszystkich zbadanych ulic w Kuala Lumpur, gdzie znajdują się dwa obiekty z napisami tylko w języku chińskim. Zaznacza się tutaj także obecność innych języków i alfabetów takich jak tamilski, arabski czy bengalski (na rycinach oznaczony jako X, czyli kategoria „inne”). Największą mozaiką językową odznacza się ulica Jalan Petaling (ryc. 3), co wynika między innymi z liczby lokali na danym odcinku. Mimo tego, że znajduje się ona w samym sercu Chinatown i cieszy się dużą popularnością wśród turystów, można znaleźć obiekty, które ograniczają się jedynie do języka chińskiego i malajskiego, a ich grupą docelową są raczej mieszkańcy Kuala Lumpur.

Ryc. 2. Mapa zbadanych fragmentów ulic na obszarze Chinatown w Kuala Lumpur

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 2. Map of surveyed street sections in the area of Kuala Lumpur's Chinatown

Source: own elaboration.

Ryc. 3. Krajobraz multilingwistyczny Jalan Petaling¹⁰

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 3. Multilingual landscape of Jalan Petaling

Source: own elaboration.

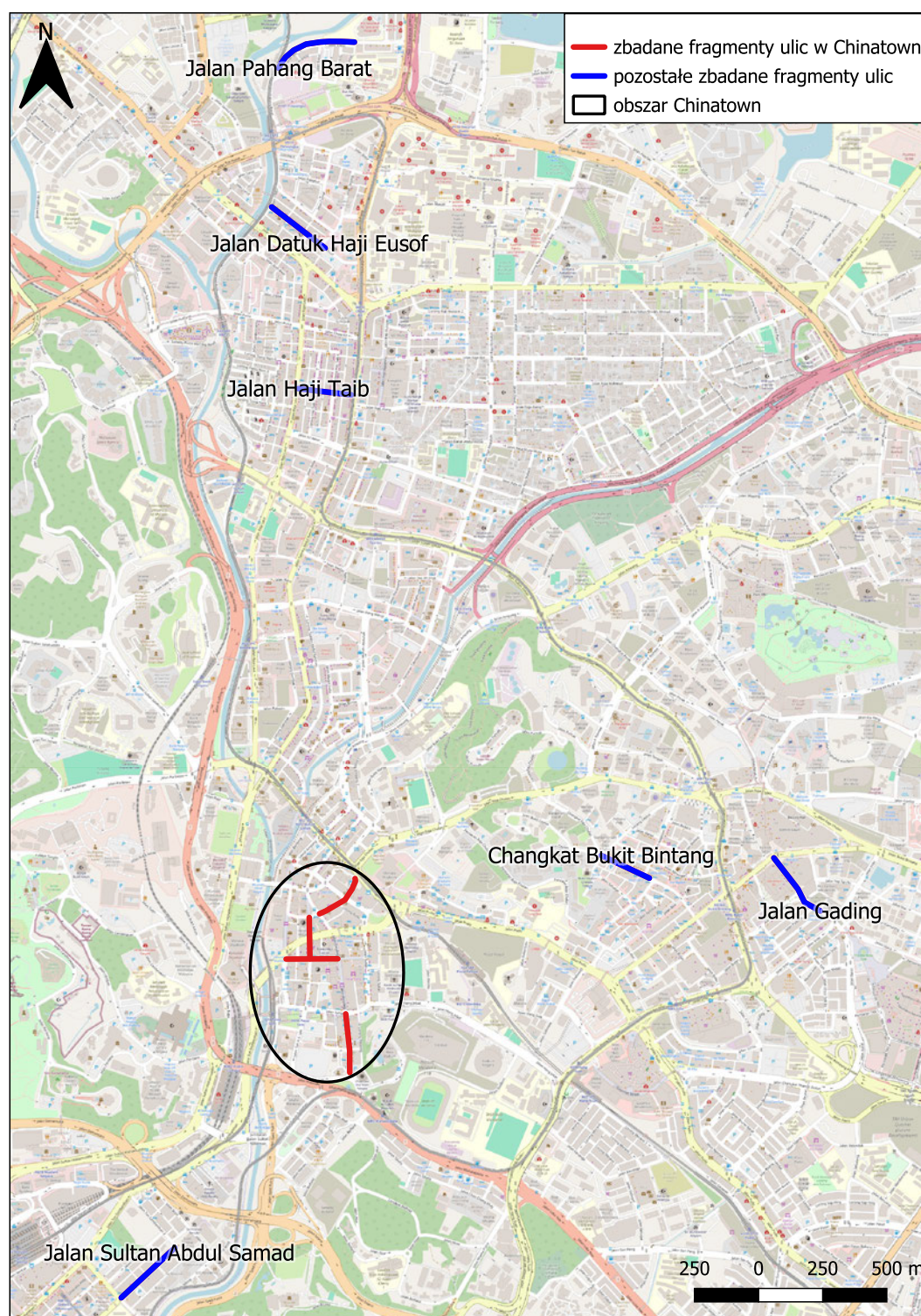
¹⁰ Skrót *Ar* na schematach odnosi się do alfabetu arabskiego (jawi), używanego w niektórych przypadkach do zapisu języka malajskiego, jednak sam język arabski nie pojawia się w przestrzeni Kuala Lumpur.

Lokale usługowe i handlowe przy wszystkich czterech ulicach, w zależności od swojej oferty, która mogła być skierowana do zagranicznego turysty, mniejszości chińskiej lub do okolicznych mieszkańców, mają informację w odpowiednich językach, jednak nie udało się znaleźć jakichkolwiek prawidłowości. W przypadku pełnionych funkcji, tylko cztery lokale gastronomiczne nie posiadają napisów po angielsku. Na obiektach noclegowych zazwyczaj widnieje napis *hotel*, który w języku malajskim i angielskim brzmi tak samo, jednak ze względu na bardziej prawdopodobną grupę docelową, czyli turystów, uznano język angielski za domyślny. Nie można także pominąć faktu, że wśród wszystkich zbadanych obiektów aż na 80% widniały napisy w co najmniej dwóch, a w wielu przypadkach nawet trzech językach.

Na przykładzie czterech ulic w Chinatown można wywnioskować, że mniejszość chińska nie zawsze podporządkowuje się przepisom Urzędu Miasta Kuala Lumpur regulującym stosowanie poszczególnych języków przy oznakowaniach w przestrzeni publicznej. Tyczy się to nie tylko kwestii braku napisów w języku malajskim na poszczególnych obiektach opatrzonych tekstami w innych językach, lecz także samego ich rozmiaru w stosunku do napisów chińskich czy angielskich. Dla mieszkańców Chinatown język chiński służy przede wszystkim jako nośnik informacji i komunikacji ułatwiający im funkcjonowanie. Nie zmienia to faktu, że jest on używany także w celach komercyjnych, ponieważ przyciąga turystów masowo przyjeżdżających z Państwa Środka, ale też tych, dla których język chiński nie jest językiem ojczystym, ponieważ jako element odmienny w przestrzeni wzbudza zainteresowanie. Warte podkreślenia jest również powszechna rola języka angielskiego, który przede wszystkim jest elementem dziedzictwa kolonialnego Malesji. W dzisiejszych czasach jednak angielski, pełniąc funkcję globalnego *lingua franca*, niewątpliwie napędza ekonomię i turystykę w kraju, zwłaszcza w tak atrakcyjnej części Kuala Lumpur jaką jest Chinatown. S. Manan i in. (2015) podkreślają także znaczenie angielskiego jako języka służącego do komunikacji głównie między Chińczykami i Indusami, a czasami także Malajami.

KRAJOBRAZ MULTILINGWISTYCZNY POZOSTAŁYCH ULIC

Wśród wszystkich obiektów przy sześciu ulicach poza Chinatown (Jalan Sultan Abdul Samad, Jalan Gading, Changkat Bukit Bintang, Jalan Haji Taib, Jalan Pahang Barat, Jalan Datuk Haji Eusoff) (ryc. 4) dominującą kategorią językową, obecną na 40,5% budynków, jest *malajski+angielski*. Na drugim miejscu, stanowiąc po 16,9% całości, znalazły się kategorie *angielski* oraz *malajski+chiński+angielski*. Następne liczebnie są obiekty oznaczone jako *malajski*, stanowiące 11,8%. *Malajski+chiński* oraz *chiński+angielski* to kategorie przypisane do 5,1% obiektów każda, a *brak napisów* to zaledwie 3,6%. Przy ulicach poza Chinatown nie pojawia się żaden lokal, na którym widniałyby napisy wyłącznie w języku chińskim. Język chiński występuje tutaj łącznie na 27,2% zbadanych lokali (zawsze w towarzystwie innego języka), malajski na 74,4%, a angielski na 79,5%. Ciekawym przypadkiem jest ulica Changkat Bukit Bintang, przy której język angielski pojawia się na prawie 90% obiektów, co wynika z turystycznego przeznaczenia ulicy. Tutaj też język chiński znajduje się jedynie na 12% lokali, co stanowi najniższy odsetek wśród badanych ulic. To jednak oznacza, że na każdej z nich, obiektów z napisami w języku chińskim jest co najmniej cztery. W przeciwieństwie do Changkat Bukit Bintang, Jalan Haji Taib odznacza się najwyższym odsetkiem języka chińskiego (obecny na 43% budynków), jednak sama liczba obiektów przy tej ulicy jest o ponad połowę mniejsza niż np. przy Jalan Datuk Haji Eusoff. Tam natomiast chiński pojawia się na 39% lokali, a sama ulica jest najbardziej zróżnicowaną językowo spośród badanych (ryc. 5). Przy Jalan Sultan Abdul Samad, znajdującej się w sercu dzielnicy Little India, chiński można zidentyfikować na większej liczbie obiektów niż tamilski, a niektóre lokale mają napisy aż w czterech językach. Warto dodać, że zdecydowana większość lokali z funkcją handlową i aż 55% wszystkich obiektów przy tej ulicy to sklepy papiernicze. W przypadku Jalan

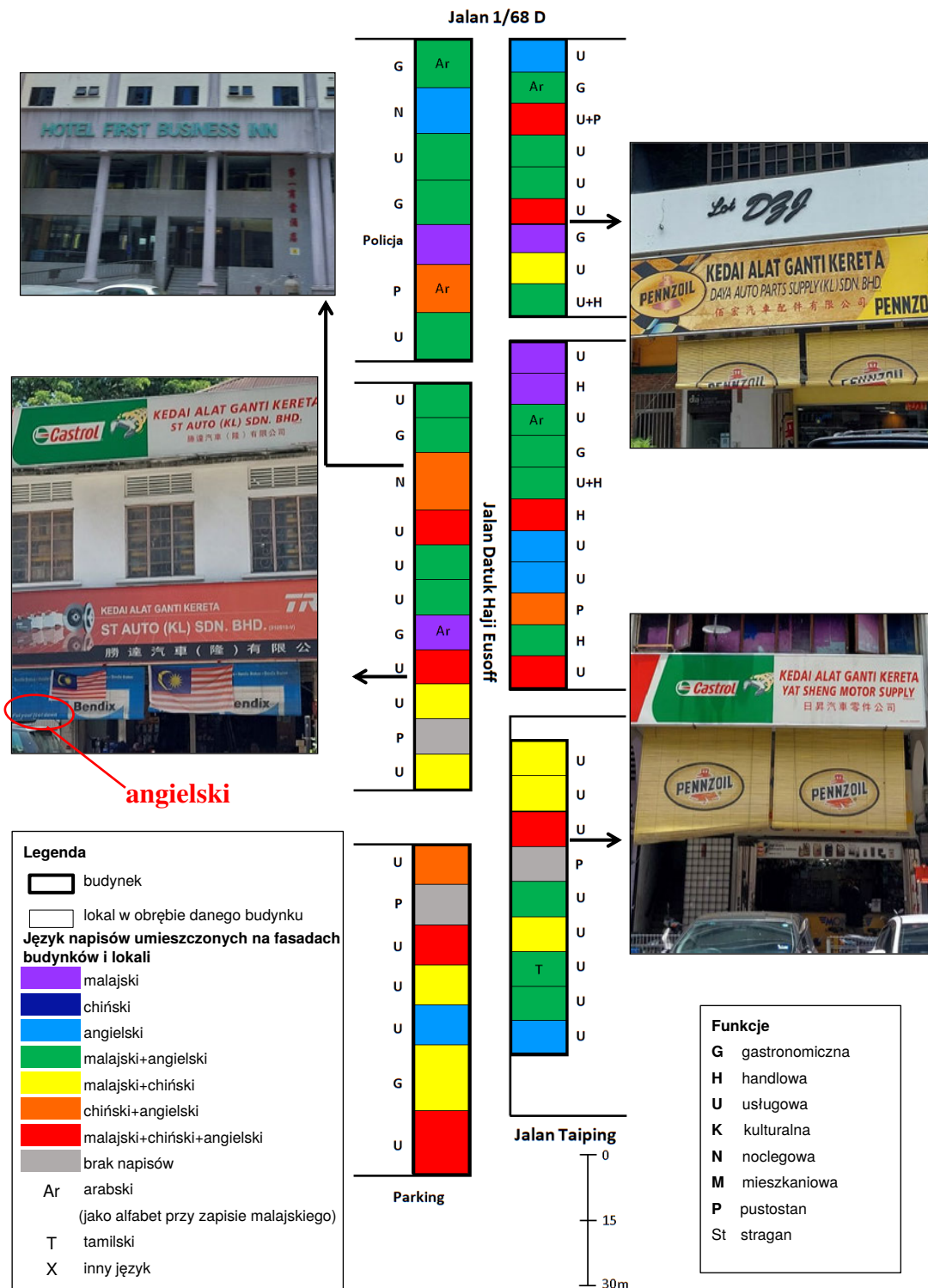

Ryc. 4. Mapa zbadanych fragmentów ulic poza obszarem Chinatown w Kuala Lumpur

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 4. Map of surveyed street sections outside the area of Kuala Lumpur's Chinatown

Source: own elaboration.

Ryc. 5. Krajobraz multilingwistyczny Jalan Datuk Haji Eusoff

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 5. Multilingual landscape of Jalan Datuk Haji Eusoff

Source: own elaboration.

Datuk Haji Eusoff można zauważyć podobnie wysokie zagęszczenie (41% wszystkich obiektów) jednego rodzaju usług, tym razem serwisu samochodowego. Dla sześciu pustostanów, które nie zostały oznaczone kategorią *brak napisów*, aż pięć ma informację w języku chińskim. Wśród wszystkich lokali z funkcją gastronomiczną język angielski pojawia się na 86% z nich, z czego znaczna większość zlokalizowana jest na Changkat Bukit Bintang. Warto także wspomnieć, że wśród wszystkich zbadanych obiektów na 68% widnieją napisy w co najmniej dwóch, a w wielu przypadkach nawet trzech językach.

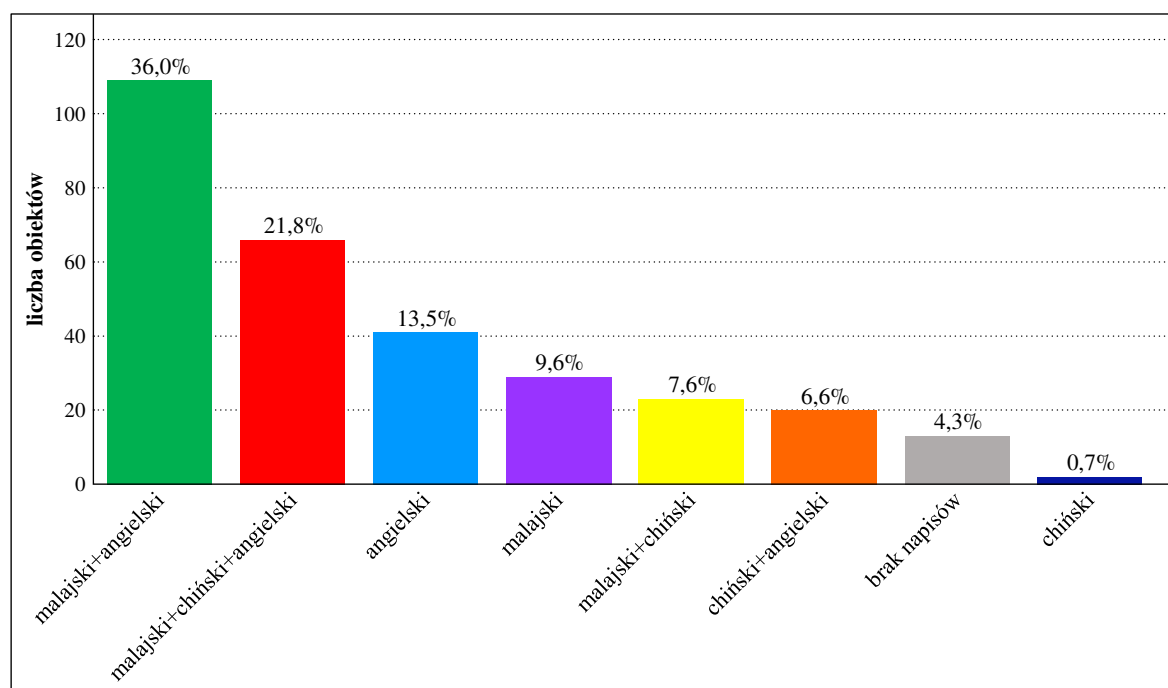
Pojawianie się języka chińskiego na nieco ponad 25% zbadanych obiektów poza Chinatown świadczy o obecności tej grupy społecznej w praktycznie każdej części Kuala Lumpur. Znaczna część Chińczyków pracuje w sektorze prywatnym, a właściciele mniejszych lub większych biznesów rozsiani są po całym mieście, stąd wszechobecne napisy w ich języku (Manan i in. 2015). Mimo tego, że mniejszość induska jest drugą po Chińczykach mniejszością narodową w kraju, tamilski lub inne języki z Indii nie są tak dobrze widoczne w przestrzeni miasta jak chiński, nawet w granicach Little India. Jeden wspólny system znaków dla Chińczyków posługujących się różnymi dialektami zdecydowanie ułatwia przekazywanie informacji w formie pisanej, w przeciwieństwie do Indusów, którzy ze względu na mnogość języków i rodzajów pisma, czasami mają problem z porozumiewaniem się w gronie własnej mniejszości narodowej (Wang, Xu 2018). W tym wypadku językiem komunikacji staje się angielski (także z racji przeszłości kolonialnej), który wbrew polityce prowadzonej przez władze Kuala Lumpur możemy znaleźć na większej liczbie obiektów niż sam malajski. Taki rezultat potwierdza się również w dwóch wcześniejszych badaniach nad krajobrazem multilingwistycznym stolicy Malezji (Manan i in. 2015; Wang, Xu 2018). Co więcej, na ulicach poza obszarem Chinatown znalazło się także aż 50 obiektów (25,6%), na których nie widnieje żaden napis w języku malajskim, zaś większość lokali ma oznaczenia w języku angielskim, rzadziej chińskim, a część nie posiada informacji w żadnym języku.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Analiza krajobrazu multilingwistycznego Kuala Lumpur pozwoliła określić rolę każdego z języków funkcjonujących w tkance miejskiej, a tym samym także rolę poszczególnych grup społecznych posługujących się nimi. Badanie skoncentrowane zostało głównie na mniejszości chińskiej i jej relacji z dominującą zarówno w stolicy, jak i w całym kraju społecznością Malajów. Biorąc pod uwagę informacje zawarte we wstępie oraz rys historyczny formowanej się przez lata sytuacji Chińczyków w Malezji, można wyciągnąć kilka następujących wniosków.

Krajobraz multilingwistyczny Kuala Lumpur jest bardzo zróżnicowany, mimo to istnieją pewne prawidłowości w jego strukturze. W ramach podsumowania, na ryc. 6 przedstawiono udział poszczególnych kategorii językowych we wszystkich zbadanych obiektach, na której wyraźnie widać pierwsze trzy miejsca zajęte przez różne warianty z językiem angielskim. Jeśli dodamy do tego lokale z kategorii *chiński+angielski*, okazuje się, że angielski pojawia się aż na 77,9% zbadanych obiektów. To o 3% więcej niż język malajski (74,9%), co tylko podkreśla uniwersalną rolę angielskiego w przekazywaniu informacji. Tak powszechna jego obecność w przestrzeni miasta jest z jednej strony pozostałością po epoce kolonialnej, z drugiej przejawem nowoczesności i otwartości na relacje międzynarodowe, zwłaszcza w kontekście ekonomicznym i turystycznym. Pozwala również na komunikację między wszystkimi grupami etnicznymi w Kuala Lumpur, wśród których pojedyncze nie posługują się malajskim. Większy udział angielskiego niż malajskiego kłóci się z założeniami nacjonalistycznej polityki władz miasta oraz z obowiązującym porządkiem prawnym. Angielski jest jednak związany z międzynarodowym postrzeganiem samego Kuala Lumpur jako miasta globalnego.

Chiński natomiast pojawia się łącznie na 36,6% wszystkich zbadanych obiektów, z czego tylko w dwóch przypadkach jako jedyny język. W dużej mierze wynika to z tego, że napisy po malajsku umieszczane są zazwyczaj wyłącznie jako motywowana prawnie formalność, często w formie mniejszego napisu gdzieś na szyldzie nad wejściem. Taki zabieg może mieć na celu zarówno próbę uniknięcia konfliktu z władzami miasta, jak i świadczyć o chęci integracji mniejszości z Malajami (Wang, Xu 2018). Język chiński, jak wspomniano już w podrozdziale o krajobrazie multilingwistycznym w Chinatown, jest szczególnie formą przyciągania turystów z Państwa Środka, ale także może służyć jako atrakcja dla osób, których chiński nie jest językiem ojczystym (Manan i in. 2015). Oprócz tego, podobnie jak angielski, chiński pełni funkcję motoru napędowego międzynarodowej gospodarki, szczególnie w krajach Azji Południowo-Wschodniej, gdzie jego znajomość często ułatwia prowadzenie biznesów ze wszelkimi firmami z Chin, a same oznakowania w tym języku mogą przyciągać do Kuala Lumpur migrantów, którzy nie posługują się malajskim. Jednak z punktu widzenia mniejszości chińskiej najważniejsza rola tego języka w przestrzeni to wyrażanie poprzez niego swojej tożsamości i próba przeciwdziałania stopniowemu zanikowi kultury chińskiej w Kuala Lumpur pod presją systemowej malaizacji prowadzonej dotychczas przez władze. Obiekty, na których znajdujemy napisy chińskie pozwalają także na wzajemną identyfikację osób z tej samej grupy społecznej i są środkiem do budowania więzi między nimi. Wang i Xu (2018) wspominają o specjalnym znaczeniu języka dla tożsamości chińskiej w przeciwieństwie np. do induskiej, gdzie przejście z tamilskiego czy hindi na angielski nie oznacza jej utraty.

Ryc. 6. Udział poszczególnych kategorii językowych we wszystkich zbadanych obiektach

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 6. Percentage of each linguistic category in all sites surveyed

Source: own elaboration.

Fakt braku oznaczeń w języku malajskim na 25% obiektów to świadectwo nieskuteczności polityki monolingwistycznej prowadzonej przez państwo od uzyskania niepodległości w 1957 r. Nie ulega wątpliwości, że malajski, mimo wszystko bardziej niż chiński, dominuje w krajobrazie językowym

miasta, choć oznaczenia chińskie udało się zidentyfikować na każdej z przebadanych ulic. Ciekawym zjawiskiem są także napisy w języku malajskim, ale w piśmie jawi, który uznawany jest za tradycyjną formę zapisu tego języka i którego występowanie można uznać za dziedzictwo prekolonialne Malezji.

Innym wnioskiem nawiązującym do jawi jest fakt, że krajobraz Kuala Lumpur analogicznie do multilingwistycznego można nazwać multialfabetycznym. Zarówno języków (malajski, angielski, chiński, tamilski), jak i alfabetów lub systemów znaków (łaciński, chiński, tamilski, arabski) pojawiających się w przestrzeni jest co najmniej cztery. Odróżnia to Kuala Lumpur między innymi od miast Europy Zachodniej, gdzie krajobraz może być multilingwistyczny, ale często monoalfabetyczny ze względu na zapis wszystkich języków alfabetem łacińskim (np. w Belgii czy Szwajcarii).

Język chiński w krajobrazie możemy dziś spotkać w każdej dzielnicy Kuala Lumpur. Mimo że jest to tylko jeden ze sposobów wyrażania swojej tożsamości w przestrzeni, jego udział w krajobrazie multilingwistycznym oznacza wciąż żywą potrzebę mniejszości do zachowania tego elementu kultury. Można zatem uznać, że krajobraz ten jest rezultatem wiecznie trwających negocjacji między grupami społecznymi, który wyraża się z jednej strony poprzez dominację jednej z nich w przestrzeni publicznej, a z drugiej w formie nieustającej walki zmarginalizowanej grupy o odgrywanie znaczącej roli w jego tworzeniu. W przypadku Kuala Lumpur, a nawet całej Malezji, mniejszość chińska jest oczywiście mniej uprzywilejowana, jednak stosunkowo nowa władza daje perspektywę zmiany nastawienia państwa na bardziej tolerancyjne względem wszystkich jego obywateli.

Bibliografia

- Aminnuddin N.A., 2020, Ethnic differences and predictors of racial and religious discriminations among Malaysian Malays and Chinese, *Cogent Psychology*, 7(1), 1–18, DOI: 10.1080/23311908.2020.1766737.
- Backhaus P., 2007, *Linguistic Landscapes: A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo*, Multilingual Matters, Clevedon.
- Chee W.T., 1991, From Spontaneous Settlement to Rational Land Use Planning: The Case of Kuala Lumpur, Malaysia, *Journal of Social Issues in Southeast Asia*, 6(2), 240–262.
- Chin J., 2022, Racism towards the Chinese Minority in Malaysia: Political Islam and Institutional Barriers, *Political Quarterly*, 93(3), 451–459, DOI: 10.1111/1467-923X.13145.
- Coluzzi P., 2022, Jawi, an endangered orthography in the Malaysian linguistic landscape, *International Journal of Multilingualism*, 19(4), 630–646, DOI: 10.1080/14790718.2020.1784178.
- Fessen H., Kubitscheck H.D., 1984, *Geschichte Malaysias und Singapurs*, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin.
- Gliniak P., 2015, Problem nierówności dochodowych i ubóstwa w wieloetnicznym społeczeństwie Malezji, *Spółeczeństwo i Ekonomia*, 2(4), 49–67, DOI: 10.15611/sie.2015.2.03.
- Gliniak P., 2016, Diaspora chińska oraz jej wpływ na społeczeństwo i gospodarkę na przykładzie Malezji i Singapuru, *Studia Azjatyckie*, 2, 36–55, DOI: 10.14746/sa.2016.2.03.
- Gorter D., 2013, Linguistic Landscapes in a Multilingual World, *Annual Review of Applied Linguistics*, 33, 190–212, DOI: 10.1017/S0267190513000020.
- Gorter D., 2018, Methods and Techniques of Linguistic Landscape Research: About Definitions, Core Issues and Technological Innovations, [w:] M. Pütz, N. Mundt (red.), *Expanding the Linguistic Landscape: Linguistic Diversity, Multimodality and the Use of Space as a Semiotic Resource*, Multilingual Matters, Bristol, 38–57.
- Halim S., 2000, Globalization and the challenges to Malay nationalism as the essence of Malaysian nationalism, [w:] L. Suryadinata (red.), *Nationalism and Globalization: East and West*, ISEAS, Singapur, 132–174.
- Hallgren C., 1986, *Morally united and politically divided: the Chinese community of Penang*, Stockholm Studies in Social Anthropology, Sztokholm.
- Heng P.K., 1997, The New Economic Policy and the Chinese community in Peninsular Malaysia, *Developing Economies*, 35(3), 262–292.
- Jelonek A.W., Trojnar E., 2009, *Malezja*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.

- Lai M. L., 2013, The linguistic landscape of Hong Kong after the change of sovereignty, *International Journal of Multilingualism* 10(3), 251–272, DOI: 10.1080/14790718.2012.708036.
- Landry R., Bourhis R.Y., 1997, Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality, *Journal of Language and Social Psychology*, 16(1), 23–49, DOI: 10.1177/0261927X970161002.
- Łodziński S., 2019, Języki mniejszości narodowych w przestrzeni publicznej. Czy zmiana krajobrazu językowego w Polsce?, *Nauka*, 3, 125–145, DOI: 10.24425/nauka.2019.129248.
- Manan S.A., David M.K., Dumanig F.P., Naqeebullah K., 2015, Politics, economics and identity: mapping the linguistic landscape of Kuala Lumpur, Malaysia, *International Journal of Multilingualism*, 12(1), 31–50, DOI: 10.1080/14790718.2014.905581.
- Maryański A., 1984, *Migracje w świecie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Noor N.M., 2009, The Future of Malay-Chinese Relations in Malaysia, [w:] N. Noor, C. Montiel (red.), *Peace Psychology in Asia. Peace Psychology Book Series*, Springer, New York, 161–172, DOI: 10.1007/978-1-4419-0143-9_9.
- Sendut H., 1965, The Structure of Kuala Lumpur: Malaysia's Capital City, *The Town Planning Review*, 36(2), 125–138.
- Tomala K., 1987, *Emigracja chińska w krajach Azji Południowo-Wschodniej: problemy asymilacji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Trojnar E., 2011, Budowa państwa w warunkach wieloetniczności. Przypadek Malezji, *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, 8(1), 133–145.
- Wang X., Xu D., 2018, The mismatches between minority language practices and national language policy in Malaysia: A linguistic landscape approach, *Kajian Malaysia*, 36(1), 105–125, DOI: 10.21315/km2018.36.1.5.
- Xia N., Yang Y., Lee Y.F., 2018, Chinese Education in Malaysia under Malaysian Ethnic Politics, *Journal of Politics and Law*, 11(2), 23–36, DOI: 10.5539/jpl.v11n2p23.

Źródła internetowe:

- <https://www.aljazeera.com/news/2023/6/9/malaysia-will-not-survive-if-it-does-not-change-anwar-ibrahim> (dostęp: 02.01.2024).
- https://www.dosm.gov.my/v1/index.php?r=column/cthemByCat&cat=430&bul_id=VndFcmkvVTZoVTNYOTN2MzRtNy9zQT09&menu_id=L0pheU43NWJwRWVSZklWdzQ4TlhUUT09 (dostęp: 02.04.2023).
- <https://newss.statistics.gov.my/newssportalx/ep/epProductFreeDownloadSearch.seam#> (dostęp: 06.04.2023).
- <https://newss.statistics.gov.my/newssportalx/ep/epProductFreeDownloadSearch.seam#> (dostęp: 10.04.2023).
- https://www.jac.gov.my/spk/images/stories/10_akta/perlembagaan_persekutuan/federal_constitution.pdf (dostęp: 06.04.2023).

Akty prawne:

- Undang-undang Malaysia: Akta 32, Akta Bahasa Kebangsaan 1963/67* – http://eseminar.dbp.gov.my/dokumen/akta_bahasa_kebangsaan_1963.pdf (dostęp: 23.08.2024).